

Mistä saamme lisää?

Tampereen työväki ja elintarvikekriisin alkuvaiheet 1914–1917

Ensimmäisen maailmansodan seurauksena monissa maissa jouduttiin miettimään elintarvikehuollon järjestäminen uudella tavalla, kun vakiintuneet kauppareitit katkesivat. Ongelmissa olivat erityisesti sotaa käyvät maat, mutta niiltä eivät välttyneet puolueettominakaan pysytelleet valtiot. Myös Suomi osana Venäjän sotaa käyvää imperiumia kohtasi vaikeuksia. Edellinen iso nälänhätä oli tappanut ihmisiä nälkään ja tauteihin puoli vuosisataa aikaisemmin, mutta nyt maan tilanne oli erilainen. Omavaraisuuden kannalta tilanne oli jopa huonompi, mutta kehittyneempien liikenneolosuhteiden vuoksi nälkäkatastrofilta oli mahdollista välttyä. Väestön keskimääräinen energiansaanti oli noussut kulutustutkimusten mukaan 1860-luvun normaalivuosien noin 1 900 kilokalorista noin 3 400 kilokaloriin henkeä kohden maailmansodan alkuun mennessä. Elintaso oli noussut. Viljan kotimainen tuotanto ei ollut kuitenkaan lisääntynyt, vaikka väkiluku oli kasvanut ja erityisesti kaupungit ja muut asutuskeskittymät olivat käyneet suuremmiksi. Suomi ei siis ollut viljan suhteen omavarainen. Elintason nousu perustui halpaan tuontiviljaan. Tärkein viljantuontimaa ennen maailmansotaa oli Saksa, josta tuonti katkesi sodan alettua varoittamatta. Toisaalta Venäjä oli yksi suurimmista viljan viejistä, joten arveltiin sieltä helposti saatavan puuttuva määrä Suomeen. Siksi ensimmäisinä sotavuosina senaatti ei tehnyt elettäkään esimerkiksi viljelyalan lisäämiseksi.¹

Pula kohdistui voimakkaimmin tuontiviljan varassa eläneiden syrjäseutujen lisäksi kulutuskeskuksiin. Tässä artikkelissa keski-

tytään Tampereen tilanteeseen ja pohditaan niitä keinoja, joita Tampereen työväestö käytti vaikuttaakseen elintarpeiden tasa-
puoliseen jakeluun kaupungissa. Tampere oli leimallisesti työ-
läiskaupunki, joka oli riippuvainen lähiympäristöstään elintar-
vikkeiden, varsinkin maitotaloustuotteiden saannissa. Toisaalta
Tampere oli myös rautatieliikenteen solmukohta, jonka kautta
elintarpeita kuljetettiin maan eri osista toisaalle.

Vaikka heikentyvä elintarviketilanne oli yksi keskeisimpiä
yhteiskuntaan vaikuttaneita tekijöitä ensimmäisen maailman-
sodan vuosina Suomessa, se on noussut tutkimusaiheeksi vain
harvoin. Tärkein ja kattavin tutkimus aiheesta on Heikki Ran-
tatuvan *Elintarvikehuolto ja -säätely Suomessa 1914–1921*.
Elintarvikekysymystä sivuaa moni muukin tutkimus, esimerkiksi
Pertti Haapalan teos *Kun yhteiskunta hajosi*. Sekä Rantatupa että
Haapala analysoivat kriisiä koko Suomen tasolta. Kuluttajien
näkökulmasta katsottuna kriisi oli kuitenkin paikallinen eikä
kohdistunut kaikkiin kuluttajaryhmiin samalla tavalla. Päävas-
tuun ”nälän järjestämisestä” kantoivat kunnalliset viranomaiset.
Paikallisia kaupunkilaisyhteisöjä ensimmäisen maailmansodan
aikana ovat käsitelleet viime vuosina ilmestyneissä tutkimusis-
saan Samu Nyström Helsingin ja Rauno Lahtinen Turun osalta.
Tämän artikkelin pääasiallisimpina lähteinä on käytetty hyvin
säilynyttä Tampereen elintarvikeasioista vastanneen elintarve-
toimikunnan arkistoa sekä tamperelaisten työväenjärjestöjen
arkistoja. Hieman erilaisen näkökulman tarjoavat työväenliikettä
lähellä olleiden paikallisten kulutusosuustoiminnallisten yritys-
ten arkistot. Arkistoaineistojen lisäksi lähteenä on käytetty verra-
ten runsaasti paikallisia sanomalehtiä.

Hinnat lähtivät kohoamaan sodan ensi päivistä lähtien. Viran-
omaiset määräisivät lähes kaikille elintarpeille korkeimmat mah-
dolliset myyntihinnat eli rajahinnat, joita jatkuvasti jouduttiin
korjaamaan ylöspäin. Varsin pian huomattiin, että jos tuotteen
reaalinen hinta oli suurempi kuin rajahinta, tuote katosi kaupasta
ilmestyäkseen taas, kun rajahintaa nostettiin. Jos tuotteen hinta
oli puolestaan alempi kuin rajahinta, hinta nousi hyvin helposti
rajahinnan tasalle. Hintojen nousua pyrittiin hillitsemään kieltä-

mällä elintarpeiden kuljetus läänien rajojen yli. Kieltoa rikottiin yleisesti. Rajahintoja pyrittiin myös yhtenäistämään eri lääneissä, mutta tämäkään ei onnistunut täysin. Elintarvikkeita kuljetettiin jatkuvasti Pietariin varsinkin Viipurin läänin alueelta. Jos tavaraa sai jossain paremman hinnan, se pyrittiin sinne viemään huolimatta rajoituksista. Vasta vuonna 1917 kuljetuksia ryhdyttiin tosissaan valvomaan.²

Pula alkoi energiakriisinä: polttopuiden hintojen äkillisestä kohoamisesta kärsivät erityisesti vähävaraiset. Lämmitys ja ruuanvalmistus olivat täysin polttopuiden varassa. Pian myös voi katosi kaupoista. Molempia tuotettiin maassa normaalioloissa vientiin riittäviä määriä. Tilanne oli poikkeuksellinen. Puuta kului nyt teollisuuden ja liikenteen tarpeisiin, kun kivihiihivarastot loppuivat. Voille taas löytyi runsaasti varakkaita ostajia Pietarista, joten se kannatti myydä siellä mieluummin kuin Suomessa. Kriisi syveni huolestuttavaksi, kun keisarikunta alkoi luhistua ja logistiikkainfrastruktuuri pettää.³ Pula elintarvikkeista kiristyi nopeasti asteittain. Juuri kun arveltiin, ettei tilanne voi käydä enää huonommaksi, se kävi pahemmaksi. Hintojen kohoaminen palkkoja nopeammin ja elintarpeiden saannin jatkuva vaikeutuminen aiheuttivat kaupungin työläisille ongelmia, joiden ratkaisemiseksi piti löytää erilaisia keinoja. Keinot on jaettu tässä artikkelissa kolmeen erillaiseen kaupungin työläisväestön käyttämään strategiaan, jotka olivat käytännössä kaikki yhtä aikaa käytössä. Ensimmäinen keino oli turvautua työläisten hallitsemiin työläiskuluttajaosuuskuntiin, joista sodan kestäessä tuli merkittävä taloudellinen tekijä. Toinen keino oli päästä elintarvikkeasioista päättäviin kunnallisiin elimiin ja kasvattaa niissä vaikutusvaltaa. Kolmas keino oli työväenliikkeen joukkovoimaan perustuva painostus, jonka kohteena oli etupäässä kunnallinen ja valtiollinen valta varsinkin silloin, kun se ei ollut työväenliikkeen hallussa. Neljäskin keino eli salakauppa oli olemassa, mutta elinkustannusten kokonaisvaltainen kasvu, inflaatio ja työttömyys vähensivät merkittävästi työläisten mahdollisuuksia osallistua elintarvikkekeinotteluun.⁴

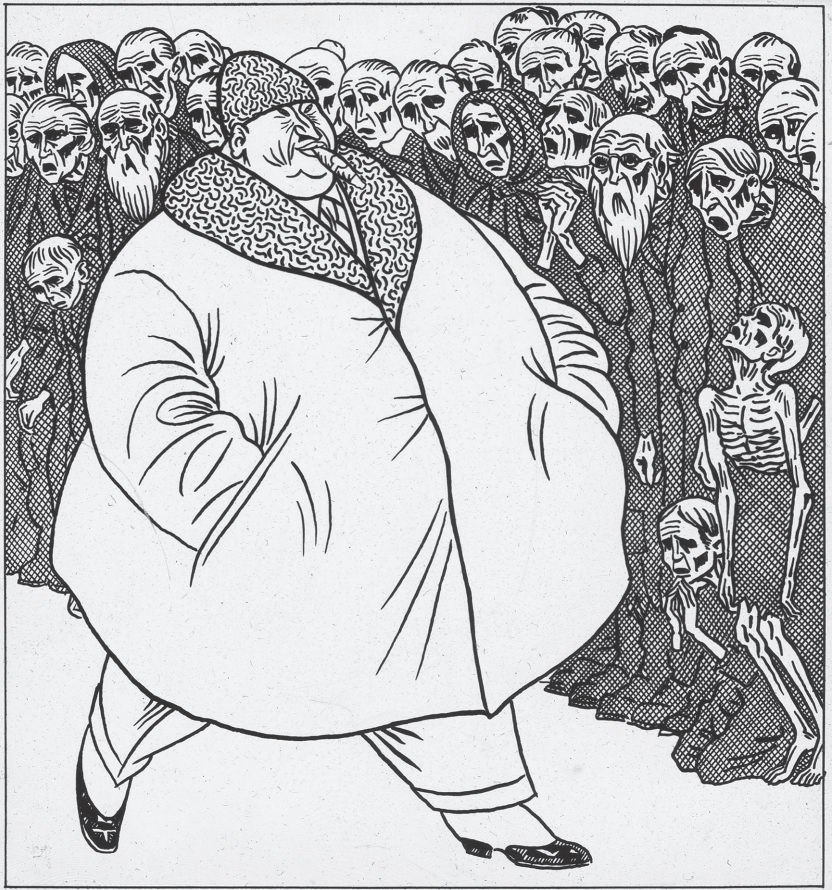
Mielenkiintoinen piirre asiassa on se, että monet samat henkilöt toimivat paikallisen kulutusosuustoiminnan johtotehtävissä, elintarvikeasioista vastaavassa kunnallisessa elintarvetoimikunnassa ja merkittävässä asemassa myös SDP:n paikallisissa järjestöissä. Asioiden hoito oli lopulta melko pienen työläisaktiivien piirin hallinnassa.

Turvautuminen osuustoimintaan

Osuustoiminta oli syntynyt protestiksi yksityiskauppioiden harjoittamaa velkakauppaa vastaan. Ylihinnoittelu, kaupanpäälliset, tuotteiden väärentäminen sekä tinkiminen kuuluivat myös sellaisiin kauppatapoihin, joista osuuskaupat halusivat eroon. Yksityiskauppioiden lisäksi kuluttajaa ahdistivat kaupan erilaiset välikädet: tuottajat, tukkukauppiat, erilaiset agentit sekä erityisesti uusi sota-ajan ilmiö, elintarpeita hamstraavat mustan pörssin keinottelijat eli gulassit. Keinottelijat olivat vihattuja, koska he surutta lihottivat kukkaroitaa muiden ihmisten hädällä.⁵

Osuuskaupat tarjosivat vaihtoehdon. Liittyminen osuuskuntaan ja sen palvelujen uskollinen käyttö kasvattivat liikkeen ja samalla sen omistajien taloudellista valtaa. Taloudellinen valta lupasi myös poliittista valtaa, joten osuustoiminta näytti tarjoavan rauhanomaisen reitin uuteen yhteiskuntaan. Vakavaraiset osuuskunnat saattoivat luoda omaa tuotantoa ja tällä tavalla ottaa tuotantovälineet vähitellen kansanvaltaiseen omistukseen. Luokkataisteluun uskovat työläisaktiivit tosin aiheellisesti kysyivät, mitä tapahtuu työläisten vallankumouksellisuudelle, jos heillä on muutakin menetettävää kuin kahleensa.⁶

Tampereen työläisillä oli varaa valita osuuskaupoista, koska niitä toimi kaupungin alueella useita. Vanhin niistä oli Finlayson & Kumpp. Työväen Osuuskauppa. Se oli rakentanut uuden kaupapalatsin vuonna 1913 ensimmäisen osuuskauppansa naapurisiin Puuvillatehtaan kadulle Finlaysonin tehtaan ja Amurin asuinalueen väliin.⁷

Sotakeinottelijat eli gulassit ostivat ruokatarvikkeita varastoon ja myivät ne sitten myöhemmin hyvällä voitolla. Köyhien hädänalaisesta asemasta hyötymistä paheksuttiin laajasti. Edistysmielisen osuustoimintaliikkeen käytössä ollut poliittinen pilapiirros elintarvikekriisin ajalta. Kuva: Työvänmuseo Werstas.

Pellavatehtaan Työväen Osuuskaupan pääkauppa sijaitsi Pella-vatehtaan lähellä. Liikkeellä oli lisäksi aivan Tampellan teollisuus-alueen vieressä tehtaan juhlatalossa pieni elintarvikemyymälä ja työpaikkaruokala.⁸ Ruokaloiden merkitys kasvoi pula-aikana. Moni yksineläjä luovutti elintarvikekorttinsa ruokaloille, jotka saattoivat korttien avulla hankkia elintarpeita ruokailijoita varten. Se oli työläiselle helpompi ratkaisu kuin yrittää saada raaka-aineet itse jonottamalla erilaisissa elintarvikeliikkeissä. Ruokaloiden kannattavuus ja käyttö yleisesti ottaen kasvoivat. Esimerkiksi työväentalon ravintolassa ruokailijoiden määrä nousi voimakkaasti. Siellä oli elokuussa 1916 asiakkaita keskimäärin 5 000 viikossa. Vuotta myöhemmin asiakkaita oli keskimäärin viikossa noin 8 000.⁹

Kolmas kaupungin työläisosuuskaupoista oli Tampereen Työväen Osuuskauppa, jonka päämyymälä sijaitsi Kytälän kaupunginosassa Tuomiokirkonkadulla. Samalla tontilla sijaitsi osuuskunnan omistama mylly ja osuuskauppojen yhdessä omistama kahvinpaahtimo. Liike fuusioitui finlaysonilaisten osuuskaupan kanssa loka-marraskuun vaihteessa 1916.¹⁰

Osuuskaupoilla oli omaa leipomotoimintaa ja useita sivumyymälöitä sekä kaupungin alueella että maaseudulla muun muassa Lempäälässä, Tottijärvellä, Pirkkalassa, Ylöjärvellä ja Siurossa. Mainittujen osuuskauppojen lisäksi kaupungissa toimi lähinnä leipomotoimintaa ja leivän myyntiä harjoittanut Osuusliike Tuotanto ja puolueeton (porvarillinen) Tampereen Osuuskauppa, joka aloitti toimintansa vuonna 1916.¹¹

Innostuneen alun jälkeen tamperelaiset työläisosuuskaupat olivat kasvaneet vuoteen 1914 asti hyvin hitaasti. Sota-aika merkitsi kulutusosuustoiminnalle sekä suurta kasvun aikaa että suurta myllerrystä. Yhteiskunnallinen keskustelu oli sotavuosina lamassa, kun eduskuntaa ei kutsuttu koolle. Sota-aika kärjisti kuitenkin tuottajien ja kuluttajien suhteita, mikä näkyi kulutusosuustoiminnan sisällä. Kaupunkilaisosuuskauppojen suhtautuminen vain noin 10 vuotta aikaisemmin perustettuun omaan tukkukauppaansa muuttui. Syy oli poliittinen – SOK:ssa oli käytössä äänestystapa, jossa jokaisella osuuskunnalla oli yksi ääni riippu-

Pellavatehtaan Työväen Osuuskaupan ruokatavaramyymälä Pellavatehtaan juhlatalon alakerrassa. Kuva lienee otettu loppuvuonna 1917. Kuva: Työväenmuseumo Werstas.

matta siitä, minkä kokoinen osuuskunta oli kyseessä. Osuusliike Elannolla ja Alajärven osuuskaupalla oli yhtä suuri vaikutusvalta SOK:n äänestyksissä, vaikka edellä mainittu hyödynsi monta kertaa enemmän SOK:n palveluja. Pieniä tuottajavaltaisia maa-seutuosuuskauppoja oli perustettu lukuisasti niin, että pian näitä oli enemmän kuin kaupunkilaisosuuskauppoja, ja samalla suomalaisen puolueen vaikutusvalta oli liikkeessä kasvanut. Lopulta SOK:n hallinnon määräysvalta oli suomalaisen puolueen tai – kuten he itse asian määrittivät – puolueettoman osuuskauppaväen käsissä. Kaupunkilaisosuuskunnat halusivat, että osuuskuntien jäsenmäärä vaikuttaisi niiden käyttämään äänimäärään SOK:n kokouksissa, mutta suomalainen puolue oli haluton luovuttamaan SOK:n johtosemaa SDP:lle. Näin asia ainakin haluttiin nähdä SOK:ssa, vaikka SDP oli tunnustanut osuustoiminnan itsenäiseksi taloudelliseksi toimijaksi.¹² Välikirkossa syntyi ensin edistysmielisen osuuskauppaväen aatteellinen järjestö Kulutusosuuskuntien Keskusliitto vuonna 1916 ja sitten seuraavana

vuonna tavaravälitystä hoitava Suomen Osuustukkukauppa OTK. Tamperelaisten osuuskauppojen aktiiviset jäsenet olivat synnyttämässä molempia järjestöjä. Samaan aikaan osuustoimintaliikkeen hajoamisprosessin kanssa tamperelaiset työläis-osuuskaupat toteuttivat yhdistymisprojektin. Työläisosuuskauppojen yhteisesti perustama Osuusliike Voima aloitti kaupallisen toiminnan vuoden 1918 alusta. ”Puskan takaa” yllättäen siihen liittyi myös Teiskon ja Viitapohjan alueella toiminut maaseutu-osuuskauppa. Vaikka Osuusliike Tuotanto kuului vielä tuolloin edistysmieliseen leiriin, se ei osallistunut fuusioon.¹³ Työläiskuluttajat vierastivat niitä SOK:lle uskollisia osuuskauppoja, joita kaupungeissa toimi osuuskauppaliikkeen hajaannuksen jälkeen, joten niiden myynti- ja jäsenmäärien kasvu olivat yleisesti ottaen hitaampaa kuin edistysmielisten.

Vaikka ongelmat SOK:n kanssa olivat pääosin periaatteellisella tasolla, SOK:n ja kaupungin osuuskauppojen välillä oli muutenkin kitkaa. Tamperelaiset osuuskauppapäätäjät epäilivät SOK:n sortavan kaupunkilaisosuusliikkeitä tavarantoimituksissa, ja välejä alkoivat hiertää eräät muutkin käytännön asiat. Sota-ajan poikkeuksellinen kannattavuus antoi edistysmielisille mahdollisuuden toteuttaa ero, ja toisaalta SOK jyrkillä toimenpiteillään teki eron selväksi. OTK ei ehtinyt käynnistää toimintaansa täyteen vauhtiin ennen sisällissotaa, eikä se esimerkiksi ottanut elintarvikkeita lainkaan välitettäväkseen.¹⁴

Normaaliaikoina osuuskaupat joutuivat kamppailemaan kannattavuuden kanssa ja haalimaan jäseniä. Sota-aika oli poikkeuksellisen hyvää aikaa osuusliikkeille. Koska osuuskauppojen asiakasomistajat olivat hieman paremmassa asemassa kuin tavalliset kuluttajat, osuuskauppojen jäsenyydestä tuli tavoiteltava asia. Kannattavuudestakaan ei tarvinnut kantaa huolta. Riitti, kun sai hankittua tavaraa varastoon. Nopeasti kohoavat hinnat takasivat sen, että tavarasta sai runsaan myyntivoiton. Isoin ongelma oli tavarantoimitavuudessa. Vaikka osuuskauppojen hinnat eivät olleet sen halvempia kuin muidenkaan liikkeiden, tehtyjen ostojen perusteella liikkeestä sai ostopalautusta, jolla oli iso merkitys vähävaraisille kuluttajille. Palautusta sai myös korttien avulla

säännöstellyistä tuotteista, vaikka niissä osuusliikkeen liikevoitto oli verrattain pieni.¹⁵

Korttijärjestelmään siirtymisen yhteydessä paikallinen elintarvikeviranomaisen siirsi useita keskeisiä elintarpeita omiin myymälöihinsä. Osuustoimintaliikkeen suhteellinen merkitys elintarpeiden jakelijana väheni. Osa säännöstellyistä tuotteista kuitenkin jaettiin edelleen osuuskaupoista ja muista vähittäismyymätipisteistä. Maaseudulla paikallisilla elintarvikelautakunnilla ei useinkaan ollut mahdollisuutta perustaa omia myymälöitä. Esimerkiksi Tampereen ympäristössä Osuusliike Voiman myymälät toimivat paikallisten elintarvelautakuntien laskuun elintarpeiden jakelijoina.¹⁶

Osallistuminen elintarvetoimikunnan työhön

Suomessa oli yleinen ja yhtäläinen äänioikeus – mutta vain eduskuntavaaleissa. Kunnallinen äänioikeus ja äänimäärä riippuivat varallisuudesta. Tampereen kaupunginvaltuusto koostui lähes yksinomaan Kauppaseuran ja Suomalaisen klubin jäsenistä. Työväenyhdistyksen suhtautuminen Tampereen kunnallispolitiikkaan oli laimeaa, vaikka se ajoittain kunnallisvaaleihin osallistui omalla listalla. Mahdollisuus tulla valituksi valtuustoon oli vain sellaisilla henkilöillä, jotka syystä tai toisesta merkittiin myös muiden puolueiden listoille.¹⁷

Keväällä 1915 eri tahot olivat heränneet ihmettelemään torikaupan uusia omituisia piirteitä. Tuotteita katosi myynnistä ja palasi taas takaisin saataville hintojen noustessa. Ilmiön johdosta valtuusto valitsi keskuudestaan viisihenkisen työryhmän pohtimaan toimenpiteitä ”elintarpeiden hintojen huojistamiseksi”¹⁸. Ryhmään oli nimetty muun muassa SOK:n piirikonttorin johtaja J. O. Vuori ja isännöitsijä Emil Viljanen. Viljanen oli Tampereen työväenyhdistyksen puheenjohtaja ja ainoa työväen edustaja valtuustossa. Ensimmäinen kokoontuminen oli kesäkuun alussa 1915. Ensimmäisen kokouksen jälkeen toimikunta vakiinnutti nimekseen Tampereen elintarvetoimikunta. Pormes-

tari Ano Caselius johti puhetta alkuajat ja hänen jälkeensä J. O. Vuori. Jotta toimikunnan uskottavuus parani työväestön piirissä, työväen edustajien lukumäärää kasvatettiin kahteen loka-kuussa 1916. Tämän jälkeen Tampereen työväkeä edusti Viljasen lisäksi K. M. Evä, joka oli monenlaisten toimien ohella Työväen keskinäisen vakuutusyhtiö Turvan toimitusjohtaja ja Tampereen Työväen Osuuskaupan johtokunnan puheenjohtaja. Hän oli myös tunnettu osuuskauppapoliitikko. Evästä tuli toimikunnan vt. puheenjohtaja loppuvuonna 1917.¹⁹ Toimikunnan tehtävä oli huolehtia kaupungin elintarvikevarastoista ja järjestää elintarpeiden jako kaupunkilaisille parhaaksi katsomallaan tavalla. Toimikunnan jäsenistä päätti kaupunginvaltuusto ja rahavarat toimikunta sai rahatoimikamarilta. Toimikunta pysyi siis valtuuston kontrollissa, vaikka toimi kohtalaisen itsenäisesti.

Hintojen sääntelystä alettiin siirtyä elintarpeiden säännötellyyn marraskuussa 1916. Senaatti määräsi, että sokeri oli jaettava tasapuolisesti koko maassa korttijärjestelmän avulla.²⁰ Koska myös voin saanti kaupunkiin oli vähentynyt merkittävästi, Tampere siirtyi myös voinjaossa korttijärjestelmään. Elintarvetoimikunta avasi sokerimyymlän kaupungintalolla ja voimyymlän kauppahallissa parin päivän välein.²¹ Kaupungin vähittäistavaraliikkeiden sokerivarastot takavarikoitiin. Molemmat korttijakoon otetut tuotteet olivat helposti annosteltavia ja ainakin periaatteessa tasalaatuisia tuotteita. Sokerin suhteen Suomessa oltiin täysin riippuvaisia ulkomailta tuotavasta raakasokerista. Elintarvikelautakunnat joutuivat arvioimaan ja tilaamaan etukäteen tarvitsemansa sokerin sokeritehtaiden muodostamalta Sokerikeskuskomitealta, ottaen huomioon ei vain kotitaloudet ja ravintolat vaan myös alueensa sairaanhoidon ja apteekkien tarpeet. Tavaransaantivaikeuksien vuoksi sokerinjakelu oli säännöllisesti myöhässä. Sokeria ei voitu kotikonstein valmistaa, mutta kotitekoinen maataisvoi oli yleistä, joten sitä saattoi saada ohi virallisen myyntijakelun. Monien kaupunkilaisten läheiset sukulaisuussuhteet maaseudun tuottajaväestöön auttoivat jonkin verran. Elintarvikkeiden kuljetuskieltoja ei vielä vuoden 1917 alkupuolella juuri valvottu, joten maaseudulta saattoi saada mer-

Tampereen Elintarvelautakunnan
 antama
Maitokortti N^o
 Lasten 0—2 vuotaille

Nimi:

Asunto: kaup. osa N:o

Huhtikuu							30	29	28	27	26	25	
24	23	22	21	20	19	18	17	16	15	14	13		
12	11	10	9	8	7	6	5	4	3	2	1		
Maaliskuu							31	30	29	28	27	26	25
24	23	22	21	20	19	18	17	16	15	14	13		
12	11	10	9	8	7	6	5	4	3	2	1		
Helmikuu									28	27	26	25	
24	23	22	21	20	19	18	17	16	15	14	13		
12	11	10	9	8	7	6	5	4	3	2	1		
Tammikuu							31	30	29	28	27	26	25
24	23	22	21	20	19	18	17	16	15	14	13		
12	11	10	9	8	7	6	5	4	3	2	1		

Kaupunkilaiskuluttajille tulivat tutuksi leipäkortin lisäksi monet muutkin säännöstelykortit. Maidon jakaminen tasapuolisesti osoittautui ylivoimaiseksi, kun sen saanti kaupunkiin vaikeutui. Imeväisikäisten maidonsaannista yritettiin pitää viimeiseen asti erityistä huolta. Kuva: Tampereen kaupunginarkisto.

kittävästi lisääpua. Kesän 1917 elintarvikelain jälkeen valvontaa muun muassa rautateillä tehostettiin ja rikkomuksista annettuja rangaistuksia kovennettiin. Lisääntynyt valvonta johti siihen, että myös mustan pörssin hinnat kohosivat ja muutenkin heikoissa asemassa olleiden kaupunkilaiskuluttajien ostomahdollisuudet vähenivät entisestään. Kesän voimellakoiden jälkeen Osuuskunta Valio vetäytyi voikaupan järjestämisestä kokonaan. Kun syyskesällä 1917 voim saanti kulutuskeskuksiin pysähtyi täysin, oli kuluttajille pakko antaa lupa kuljettaa pienehköjä voipaketteja laillisesti. Vasta vuoden 1917 lopulla Valio otti uudelleen hoitaakseen voikaupan järjestelyt.²²

Marraskuussa 1916 ensimmäisten kunnallisten elintarvike-myymälöiden avaamisen yhteydessä Tampereen Työväen Osuuskaupan kaupanhoitajuudesta vapautunut, poliittiselta kannaltaan sosiaalidemokraatti K. F. Mattsson valittiin Tampereen elintarvetoimikunnan toimitusjohtajaksi. Muita halukkaita ei joko ollut tai heitä ei ennätetty etsiä, kun toiminta piti saada nopeasti käyntiin.²³ Myös toimikunnan työläisedustusta vahvennettiin niin, että kesästä 1917 lähtien elintarvetoimikunnassa oli työläisenemmistö, mihin myös kesäkuussa voimaan tullut elintarvikelaki käytännössä velvoitti.²⁴ Tavoitteena oli selvästi muodostaa elintarvetoimikunnasta kuluttajien luottamusta nauttiva elin. Samalla kun työläisedustajien painoarvo ja määrä toimikunnassa kasvoivat, muuttui toimikunnan rooli vähävaraisten toimeentulosta huolehtivasta sosiaaliapulaitoksesta koko paikallisyhteisön elintarvikehuollosta vastaavaksi virastoksi.

Lisää keskeisiä elintarvikkeita joutui säännöstelyn piiriin nopeaan tahtiin. Jo vuoden 1917 alusta lähtien sekä liha- että maitokauppa päätyivät säännösteltäviksi.²⁵ Lihakauppa keskitettiin kauppahallin lihakauppiaiden haltuun. Maitokauppaa saivat harjoittaa aluksi kaikki entiset maitokauppiat. Lihakaupan keskittämistä protestoivat erityisesti muut liha-alan yrittäjät. Maitokauppaan olivat puolestaan asiakkaat tyytymättömiä, koska maitojonon häntäpäässä ei ollut takeita, että maitoa riitti ostettavaksi juuri tästä kaupasta. Maitokaupan järkiperaistämiseksi tehtiin monenlaisia yrityksiä, mutta tarpeeseen nähden maitoa tuotiin kaupunkiin aina vain vähemmän. Lopulta maitoa sai vain lapsille tarkoitetuilla maitokorteilla.²⁶

Samoihin aikoihin maaliskuussa, kun keisarivalta oli luhistumassa, päätettiin Tampereella ottaa käyttöön kunnalliset leipäkortit. Ne oli tarkoitettu sellaisille köyhille kuntalaisille, joilla ei ollut muuten varaa pysyä leivänsyrjässä kiinni. Ajatus oli syntynyt yleisen kuluttajakokouksen innoittamana.²⁷ Kunnalliset kortit korvattiin kesäkuussa valtakunnallisilla leipäkorteilla, kun elintarvikelain perusteella kaikki suomalaiset kotitaloudet jaettiin kuluttajiin ja tuottajiin. Tuottajat saivat pidättää sadostaan omaan käyttöönsä tietyn osan ja muille annettiin leipä- tai jauho-

kortit, joiden perusteella heidän leipäviljan ostojaan säännöstelltiin. Oli tietenkin selvää, että maaseudun tuottajien viljansaanti oli huomattavasti turvatumpaa kuin kaupunkilaiskuluttajien.²⁸ Kaupunki oli edellisen vuoden puolella vuokrannut siirtolapuutarhayhdistykselle neljän hehtaarin suuruisen maa-alan Hatanpäältä. Kannustaakseen asukkaita kotipuutarhaviiljelyyn kaupunki perusti lisäksi keväällä 1917 erillisen taloustoimikunnan, jonka tarkoitus oli valjastaa hyötykäyttöön kaupungin omistamat joutomaat muun muassa Esplanadin eteläpuolella (nyk. Eteläpuisto) ja Viinikanojan varrella. Kaikkiaan vajaat 500 kaupunkilaisviljelijää sai tätä kautta tilaisuuden kasvattaa itse tarvitsemiaan perunoita ja muita elintarpeita. Emil Viljanen oli ainoa henkilö, joka oli jäsenenä sekä elintarvetoimikunnassa että taloustoimikunnassa.²⁹ Vastaavaa toimintaa harjoitettiin muissakin kaupungeissa.³⁰

Maaliskuussa vallankumouksen jälkeen eduskuntatyö pääsi käyntiin ja SDP pääsi vaikuttamaan myös senaatista käsin. Elintarvikepolitiikkaa pääsivät suunnittelemaan edistysmielisessä osuustoiminnassa mukana olleet Väinö Tanner ja Väinö Wuolijoki. Tanner pyysi vielä avukseen SOK:ssa vastapuolella (vaikkakin välittävällä kannalla) olleen W. A. Lavoniuksen.³¹ Kesäkuun elintarvikelaki syntyi yhteistyössä. Vasta silloin sopeutettiin Suomen elintarvikejakelu sota-ajan vaatimuksiin. Sopeuttamistoimet osoittautuivat turhan vaatimattomiksi Venäjältä saatavaan viljaan nähden, sillä maataloustuottajille oli jätetty omaan kulutukseen enemmän kuin oli kohtuullista verrattuna korttitalouksiin. Työläiskuluttajien epäoikeudenmukaisuuden tunne vahvistui. Syksyllä ratsumestari Harald Åkerman otti vastuun valtakunnallisesta elintarvikepolitiikasta. Åkerman oli itsenäisyysaktivisti ja siviiliammattiltaan alun perin Hankkijaa vastaavan, ruotsinkielisille seuduille toimintansa keskittäneen keskusosuusliike Laborin toimitusjohtaja, mutta hän oli toiminut muutaman vuoden ajan Helsingin muonituskomitean toimitusjohtajana. Hänen aloitteestaan uusi sato pyrittiin keräämään talteen vapaan kilpailun periaatteilla, jolloin elintarpeiden hinnat kohosivat ennennäkemättömällä tavalla.³² Palkat eivät mitenkään pysyneet kohoavien

elinkustannusten perässä. Helpottaakseen kriisiä senaatti oli jo kesällä tehnyt kaupat sekä Venäjän että USA:n kanssa elintarvikkeiden saamisesta Suomeen, mutta viljan konkreettinen maahan saaminen törmäsi jatkuvasti ongelmiin. Tyytymättömyys elintarviketilanteeseen kasvoi syksyn 1917 kuluessa ja alkoi aiheuttaa Tampereella jo uhkauksia omankädenoikeuksien käyttämisestä. Marraskuun lakko alkoi tilanteessa, jossa kaupungissa oli viljaa vain yhden päivän tarve.³³ Nälkämellakoita pelkäsivät sekä kunnanvaltuusto että sosiaalidemokraattinen kunnallisjärjestö.³⁴ Poikkeustoimin katastrofilta onnistuttiin välttymään vain niukasti. Kaupungissa valtaa pitänyt Tampereen Työväen Vallankumouksellinen Neuvosto yhdessä elintarvetoimikunnan kanssa järjesti varattomille ja suurimpaan pulaan joutuneille henkilöille ruokalippuja, joilla nämä pystyivät saamaan elintarvetoimikunnan keittiöstä ilmaiseksi aterian. Tällaisia keittiöitä oli Tampereelle ryhdytty perustamaan syyskuusta alkaen niin, että tammi-kuussa 1918 aukesi jo kolmas kunnankeittiö. Keittiöistä sai halvalla keittoruoka-annoksen kotiin vietäväksi.³⁵

Ruokakaupan edessä jonottaminen oli pula-ajan vitsaus, josta ei päästy millään eroon. Monenlaisia yrityksiä jonotuksen vähentämiseksi yritettiin keksiä. Kuluttajat yrittivät ehdottaa useampien kauppapaikkojen avaamista, mutta käytännössä se ei olisi ratkaissut ongelmaa vaan synnyttänyt uusia. Ostettavaa oli liian vähän. Pientä helpotusta jonottamiseen tarjosi se, että monet elintarvikemyymälät sijaitsivat kauppahallissa, joten syksyn sade ja talven kylmyys eivät jonossa seisonutta kuluttajaa vallan jäädädyttäneet.

Elintarvikemyymälöiden edessä seisovat jonot tarkoittivat varsinkin yksin asuville työläisille ongelmia, koska ei voinut samaan aikaan olla sekä työssä että jonossa. Osittainen ratkaisu tähän oli se, että työläinen ryhtyi jonkin ravitsemusliikkeen asiakkaaksi luovuttamalla tälle omat elintarvikekorttinsa. Toisen ratkaisun tarjosivat tehtaiden perustamat tehdaselintarvikekomiteat, jotka pystyivät helpommin hankkimaan elintarpeita kuin julkisen valvonnan piirissä ollut kunnallinen elintarvikeviranomaisen, jonka ainakin periaatteessa piti noudattaa rajahintoja. Tehdase-

lintarvikekomiteoista tuli niin tärkeitä, ettei niistä haluttu luopua sisällissodankaan aikana, vaikka elintarvetoimikunta sitä kuluttajien yhdenvertaisuuteen vetoamalla yritti.³⁶

Sisällissodan puhkeaminen ei juuri mitenkään vaikuttanut elintarvetoimikunnan työhön. Toimikunnan työläisedustajien määrä toki kasvoi merkittävästi. Mielenkiintoiseksi ja aikaansa nähden hyvin poikkeukselliseksi toimikunnan kokoukset sodan aikana tekee se, että kokouksiin osallistuivat paikkakunnan tunnetut porvariston edustajat, paikallisen suurosuusliikkeen johto, punaisen siviilihallinnon edustajat ja punakaartin elintarvikeasioista vastanneet henkilöt.³⁷ Tampereella valkoiset säilyttivät paikkansa elintarvetoimikunnassa valtaukseseen saakka. Punaiselle puolelle jääneissä kaupungeissa näin kävi Tampereen lisäksi vain Hämeenlinnassa ja Porissa.³⁸

On jokseenkin selvää, että koko ajan pahemmaksi kriisiksi kehittyvässä tilanteessa elintarvetoimikunnan toimintaa kritisoiitiin väliin ankarasti. Kritiikin kärki oli kuitenkin yleensä aina joko jokin yksittäinen toimihenkilö tai toiminnan määrärahoista vastannut kunnanvaltuusto. Koskaan ei esitetty, että toimikunta olisi suosinut jotain kuluttajaryhmää toisten kustannuksella. Eniten kritiikkiä esittivät syksyllä 1917 pahiten pulasta kärsineet ulkotyöntekijät, muun muassa kivityöläiset ja kirvesmiehet. Ulkotyöläisten puhemiehenä toiminut Herman Honkaniemi valittiinkin jo korvaamaan K. M. Evä toimikunnan kokoonpanossa, mutta valtuusto ei ehtinyt toimeenpanna muutosta ennen sotaa.³⁹

Joukkovoiman uhka

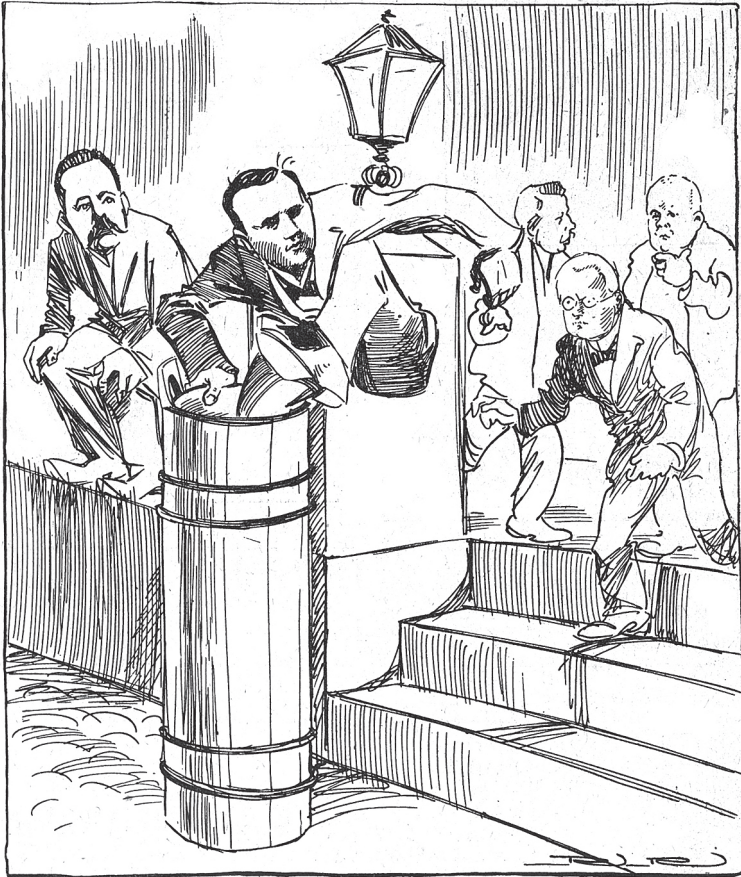
Sotatilalakien ollessa voimassa joukkokokousten ja mielenosoitusten järjestäminen ei ollut ihan yksinkertaista. Niitä pystyttiin kuitenkin organisoimaan. Tampereen sosialidemokraattinen kunnallisjärjestö järjesti ensimmäiset kansalaiskokoukset elintarviketilanteen johdosta jo lokakuussa 1915. Kokousten julkilausumat toimitettiin tiedoksi Hämeen läänin kuvernöörille, kaupunginvaltuustolle ja sanomalehtiin.⁴⁰ Joukkokokouksien jär-

jestelyvastuu näyttää siirtyneen syyskuussa 1916 perustetulle työväenjärjestöjen yhteiselle elintarvekomitealle. Tämä komitea ajoi työväestön etuja muutenkin kuin pelkästään elintarvikeasioissa. Sen ensimmäinen kohde oli nimittäin Isäntäyhdistyksen ajaman vuokrien korotushankkeen estäminen. Monet kunnallisen elintarvetoimikunnan toiminnasta tehdyt valitukset käsiteltiin tässä komiteassa, joka sitten kertoi joukkokokouksissa asiasta oman käsityksensä. Se oli siis tavallaan kuluttajien omaehtoisesti luoma kuluttajavalituslautakunta, joka valvoi viranomaistoimintaa.⁴¹

Maaliskuun vallankumous siirsi toiminnan ja tavoitteiden fokuksen hetkeksi pois elintarvikeasioista. Isoja pelkästään elintarvikeasioita käsitteleviä kokouksia ei juuri järjestetty maaliskuun ja elokuun välisenä aikana. Kaupungin työväki tai ainakin sen johto luotti siihen, että SDP eduskunnassa ja omat miehet hallituksessa hoitavat homman.

Suomessa oli harvinaisen vähäsateinen kesä vuonna 1917. Ruoho kulottui, lehmät kärsivät nälkää ja nautoja laitettiin runsain määrin teuraaksi. Lihaa oli siis hetkellisesti saatavissa paljon, mutta samalla huolestuttiin maidon, voin ja juuston tuotannon jatkumisesta. Elokuun alussa järjestettiin useita joukkokokouksia, joiden aiheena olivat maidon ja voin riittämättömyys, liha-alan uudelleenjärjestelyt ja eduskunnan hajotus.⁴²

Varsinaisia voimellakoita ei Tampereella ollut siitä yksinkertaisesta syystä, ettei kaupungissa ollut voivaroja. Väkijoukkojen muualla Suomessa, esimerkiksi Turussa ja Helsingissä, tekemät omavaltaiset varastojen paljastukset kuitenkin herättivät vaatimuksia samansuuntaisesta toiminnasta myös Tampereella. Lopulta kansalaisyhteiskunta päätti kuitenkin antaa kaupungin elintarvetoimikunnan suorittaa tarkastukset itse. SDP:lle voimellakat tulivat epämiellyttävänä yllätyksenä ja merkinä siitä, että tyytymättömyys saattoi purkautua hallitsemattomina mellakoina. Toisaalta kuvaukset mellakoista antavat ymmärtää, että ”vallatut” voivarasot myytiin pääosin korttien mukaan korttiannoksina (tosin alihintaan), joten kyse ei ollut hallitsemattomasta ryöstelystä. Mellakoiden yhtäaikaisuus ja ulottuminen monelle paik-

Ne huusi eukot torilla:
nyt meille voita, vaikka — —!
Ja Tokoi tuumi: „Kiperä
tää taitaa olla paikka,

mutt' mistäs voita otetaan,
kui sit' ei ole tehty,
kun porvarien nuttipäät
ja sarvipäätin ehty'.”

Mutt' eukkojoukko torilla
vain kiihtyy uuteen hirnuun.
Ja vihdoin Tokoi tvölästy
ja — hyppäs' itse kirnuun.

Loppukesällä 1917 puhjenneiden voimellakoiden aikaan kansalaisten luottamus Tokoin senaatin kykyyn hallita elintarviketilannetta mureni entisestään. Kuva: Velikulta 30.8.1917, 1.

kakunnalle sai jo aikalaiset pohtimaan provokaation mahdollisuutta.⁴³

Tampereen työväki heräsi oikeastaan vasta syyskuussa vaatimaan parannusta elintarviketilanteeseen joukkovoimaan turvautumalla. Liikehtiminen alkoi ulkotyöväen mielenosoituksiksi kasvaneesta palkankorotusvaatimuksesta, joka ainakin vastapuolen mielestä oli väkivaltainen. Kaupunki päätti tarjota mielenosoittajille ilmaisen aterian kansanruokaloista, koska elintarve-toimikunnan oma keittiö ei ollut vielä valmis avattavaksi. Levottomuus tarttui kaupungin metallityöläisiin, jotka kritisoivat tuottajille jätetyn omavaraisviljan määrää. He asettivat määrääjäksi 4.10.1917, johon mennessä kaupunkiin piti saada tarpeellinen määrä ruokatavaroita. Muussa tapauksessa metallimiehet lopettaisivat työnsä ja ryhtyisivät omavaltaisesti hankkimaan ruokaa keinoista välittämättä. Uhkaus oli niin suorasukainen, että se herätti pelkoa myös pääkaupungissa, missä SAJ:n ja SDP:n johto otti asian esiin elintarvikeasioista vastanneen ratsumestari Åkermanin kanssa. Tampereelle luvattiin parin viikon viljatarvetta vastaava erä.⁴⁴

Metallimiesten asettama määräaika saattoi olla merkityksellinen jopa eduskuntavaalien kannalta, sillä äänestyspäivät olivat 1. ja 2. lokakuuta. Työväestön uhkailu väkivallalla saattoi kannustaa epävarmoja äänestäjiä äänestämään Tampereen porvarillisia ehdokkaita. Määräpäivänä metallimiehet päättivät olla ryhtymättä sanoista tekoihin, mutta jättivät uhkauksensa vielä voimaan. Eduskuntavaalien vaalipropaganda sekä porvarillisella että sosiaalidemokraattisella puolella syyllistyi ylilyönteihin ja vastustajan mustamaalaamiseen. Vastakkainasettelu kiihtyi. Pohjois-Hämeen sosialidemokraattinen piiritoimikunta keskusteli 4.10. kaartien perustamisesta. Kokouksessa tuli esiin, että porvarilliset agitaattorit kiertelevät maaseutua suojeluskuntia perustamassa. Kaarteja ei kuitenkaan perustettaisi pelkästään venäläisiä vastaan. Piiritoimikunnan jäsenet olivat kuulleet, että suojeluskuntien perustamisen yhteydessä oli suoraan sanottu niiden olevan hyvä olla olemassa, jos kaupunkilaiset nälän ahdistamina tunkeutuvat maaseudulle. Kokous sai puhelimitse tiedon, että SDP:n puolue-

neuvosto oli hyväksynyt SAJ:n valtuuskunnan ehdotuksen, jonka mukaan kaarteja voitiin ryhtyä perustamaan. Metallimiehet ottivat asian omakseen.⁴⁵

Eduskuntavaalien tulos alkoi olla selvä pari viikkoa vaalien jälkeen. Åkermanin ja porvarillisen senaatin elintarvikepolitiikan ja hävittyjen eduskuntavaalien tunnelmissa Tampereen sosialidemokraattinen kunnallistoimikunta päätyi esittämään elintarvikeasiasta levottomuutta herättävän loppupöytäkirjan. Siinä nimittäin todettiin, että olisi hyödytöntä ja toivotonta tehdä mitään ehdotuksia tai lausua mitään toivomuksia elintarvikeasiassa. Jos leivänpuute alkaisi käydä tuntuvammaksi, päättäisi järjestökokous silloin enemmistöä rukouksitta ja anomuksitta ryhtyä vallitsevan tilanteen vaatimiin toimenpiteisiin estääkseen kaupungin työväestön nälkään näännyttämisen.⁴⁶

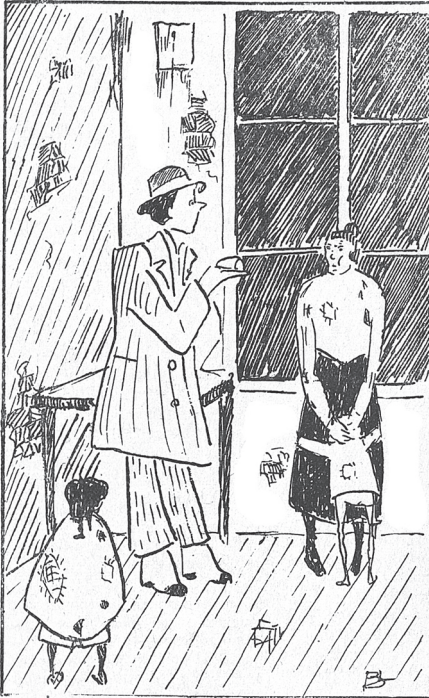
Myös SAJ asetti takarajan elintarvikeasioiden järjestämiselle. Takaraja umpeutui marraskuun 1. päivänä. Elintarvikekriisi politisoitui entisestään. Samana päivänä julkaistu sosiaalidemokraattisen puolueen ”Me vaadimme” -julistus yhtyi Ammattijärjestön vaatimuksiin, että valtion oli takavarikoitava kaikki vilja ja otettava muidenkin välttämättömien kulutustavaroiden valmistus ja kauppa tarkan valvonnan alaiseksi. Elintarpeet ja välttämättömät kulutustavarat oli jaettava niin tasapuolisesti ja kohtuullisilla hinnoilla, että jos niistä tulisi puute, se tulisi yhtä aikaa sekä työväestölle että porvarillisille piireille. Hallituksen vastaus uhkavaatimukseen ilmestyi seuraavan päivän lehdissä, mutta se ei tyydyttänyt Ammattijärjestön edustajistoa. Tästä seurasi marraskuun suurlakko, jonka yhteydessä muualla maassa, varsinkin pääkaupunkiseudulla, tapahtui runsaasti veritekoja. Tampereella lakko sujui rauhallisesti.⁴⁷

Lakon jälkilöylyt olivat kuitenkin vielä edessä. Tampereen ulkotyöväki pidatti joulukuun alussa kaupunginvaltuuston, ja vaati marraskuun lakon aikaisia palkkojaan sekä palkankorotusta. Työläisjoukko oli toiminut sekä ammattiosastonsa että liittonsa tietämättä. Valtuusto päästettiin muutaman tunnin päästä vapaaksi. Valtuuston kokoontuessa uudestaan käsittelemään ulkotyöväen palkka-asiaa joitain päiviä myöhemmin se hylkäsi

työntekijöiden vaatimukset ja syntyneessä hälinässä valtuusto vangittiin uudelleen.⁴⁸ Kaupungin ulkotyöläisten liikehdintä oli tullut yllätyksenä järjestäytyneelle työväelle. Kun sosiaalidemokraattinen kunnallisjärjestö kokoontui 10.12.1917 tarkoituksenaan tuomita omavaltaisuudet, kokous riistäytyi melkoiseksi sirkukseksi. Lopulta kokous hyväksyi ulkotyöläisten menettelytavan. Kokouksessa intouduttiin lisäksi vaatimaan useiden elintarpeiden hintojen alentamista ja päätettiin uskoa järjestyskaarti viemään tämä viesti elintarvetoimikunnalle. Elintarpeiden hintojen alentamisvaatimuksen vuoksi elintarvetoimikunnan työläisjäsenet ilmoittivat eroavansa toimikunnasta. Kunnallisjärjestö ehti valita joulukuussa heidän tilalleen uudet jäsenet, mutta valtuusto ei ehtinyt vahvistaa muutosta ennen sotaa.⁴⁹ Merkittävää on, että tässä tilanteessa sosiaalidemokraattinen kunnallisjärjestö marssi elintarvetoimikunnan yli, vaikka toimikunnan puheenjohtaja ja jäsenten enemmistö olivat puolueen omia jäseniä. Kyse oli eräässä mielessä massojen kapinasta johtajiaan vastaan tai ainakin ulkoparlamentaaristen voimien pyrkimyksestä vaikuttaa maltillisempiin työläispoliittikkoihin.

Viimeinen mahdollisuus vähentää vastakkainasettelua ja epäluuloisuutta oli valtakunnallinen elintarpeiden inventoiminen, joka järjestettiin tammikuun alussa 1918. Viime hetkellä senaatti teki inventointisuunnitelmaan pieniä muutoksia, jotka kuitenkin vesittivät sen ääneen lausumattoman tarkoituksen tyyntyttää mielialoja. Inventoinnin uskottavuutta vähensi erityisesti se, että elintarvikevaraston ilmoittajalla oli mahdollisuus suorittaa tarkastus valitsemillaan henkilöillä, joista toisen piti olla kunnan tai valtion virkamies. Kun tarkastus oli jo suoritettu, ei kunnan nimittämällä tarkastusmiehillä ollut oikeutta tarkastaa varastoja uudelleen. Inventoinnin vesittäminen ei ollut sosiaalidemokraattisen puoluetoimikunnan eikä Ammattijärjestön mieleen, ja ne ilmaisivat asiasta vastalauseensa. Helsingin työväenjärjestöjen eduskunta sekä monien muidenkin paikkakuntien kuten Viipurin, Turun ja Jyväskylän työväenjärjestöt päättivät olla ottamatta millään tavoin osaa inventoimiseen. Tampereella kunnallisjärjestö ei käsitellyt koko asiaa, joten tarkastus toteutettiin suunni-

Se „yleinen“ elintarvetarkastus.

Tarkastusmies: Mitä tämä! Kappale ryssänlimppua. Hankittu ilmeisesti ilman korttia. Tästä seura teille kaksi vuotta vankeutta.

Palvelija: Rouva käski sanoa, että asessori Ihanen tarkasti meidän varaston eilen, kun oli täällä päivällisellä. Tässä on siitä todistus.

Tarkastusmies: Jassoo, jassoo, hyvä on. Hyvin paljon kiitoksia ja pyydän tuhannesti anteeksi...

Vuoden 1918 alussa järjestetty elintarvikevarastojen inventointi herätti tyytymättömyyttä työväenlehdissä. Kuva: Kurikka 15.1.1918, 5.

tellulla tavalla. Sinänsä inventoiminen jäi kuitenkin puolitiehen, sillä laskelmat eivät ehtineet valmistua ennen sotatoimien alkua.⁵⁰

Sodan syttyessä punaisen Tampereen johto saattoi vain todeta, ettei elintarviketilanteeseen ollut olemassa ratkaisua. Mitään merkittäviä elintarvikevarastoja ei ollut. Oli pakko kituuttaa sillä, mitä irti jostain saatiin. Säännöstelyä kiristettiin entisestään. Tässäkin tilanteessa sekä työläiskuluttajaliike että elintarvetoimikunta jatkoivat toimintaansa resurssien mukaisesti niin, ettei merkittävää nälänhätää eikä nälkämellakoita päässyt syntymään. Tampereella elettiin kädestä suuhun, ja elintarvetoimikunta sähkötti nyt Kansanvaltuuskunnan elintarvikevaltuutetulle Oskari Tokoilta lähes samoilla sanoilla kuin aikaisemmin elintarvehallitukselle: ”Leipävilja loppunut saammeko Kangasalalta viljaa.”⁵¹

Oliko Tampere erilainen

Kulutusosuustoiminnan merkitys elintarvikekriisin ratkaisuisissa on jäänyt tutkimuksessa hieman katveeseen, joten sen kokonaisvaikutusta on vaikea arvioida. Jos katsoo pelkästään kulutusosuuskuntien jäsenmäärien kasvua, voidaan todeta, että vuosien 1913 ja 1917 välillä Tampereella näiden jäsenmäärä kasvoi yli kaksinkertaiseksi. Vastaavana aikana Turun Työväen Osuuskunnan jäsenistö kasvoi kolminkertaiseksi ja helsinkiläisen Osuusliike Elannon jäsenmäärä yli nelinkertaiseksi. Tämän perusteella voi olettaa, että kulutusosuuskunnista muodostui muissakin kaupungeissa ruokahuollon kannalta merkittäviä tekijöitä.⁵²

Kulutusosuustoimintaliikkeen vaikutus oli myös välillistä, koska sen tavoite oli saada omia miehiä vaikutusvaltaisiin asemiin paikallisiin elintarvelautakuntiin. Tampereella tässä onnistuttiinkin varsin hyvin. Helsingin paikallinen muonitustoimikunta perustettiin keväällä 1915. Siihen ei kuulunut yhtään työväestön edustajaa. Seuraavana vuonna toimikuntaa täydennettiin, jolloin sen jäseneksi tuli muun muassa W. A. Lavonius. Säännöstelykauden alkaessa jokaista säännöstelytuotetta kohden perustettiin oma alatoimikunta ja konttori. Näihin toimikuntiin

valittiin usein edustajia valtuuston ja rahatoimikamarin lisäksi myös keskeisistä virastoista, hyväntekeväisyysjärjestöistä, työväenjärjestöistä ja alan paikallisista liikeyrityksistä. Kesäkuussa 1917 erilaisia toimikuntia ja konttoreita oli jo 12. Elintarvikelain säätämisen jälkeen muonitustoimikunta lakkautettiin ja sen työt ryhtyi jatkamaan elintarvelautakunta Henrik Ramsayn johdolla. Lain mukaan lautakunnan jäsenyyden piti heijastaa paikallisten yhteiskuntaryhmien määräsuhteita. Helsingissä uuteen kokoonpanoon kuului kolme porvarillista jäsentä ja saman verran sosialisteja. Sosialisteja edustivat kaupungin tilastokonttorin aktuaari Edvard Gylling, *Työmies*-lehden vastaava toimittaja J. K. Lehtinen sekä Suomen Kauppa- ja Liiketoimintajärjestön puheenjohtaja J. E. Jokisalo. Lisäksi toimikuntaan oli nimetty myös varajäseniä. Vasemmistoa näistä edustivat J. Vatanen ja O. H. Puro. Puro oli *Työmies*-lehden toimitussihteeri, mutta hän oli toiminut myös edistysmielisen osuuskauppaväen sihteerinä. Puro oli siis ainoa, jolla oli kulutusosuustoiminnasta saatua kokemusta, ja sekään ei ollut tullut varsinaisesta osuuskauppatyöstä. Helsingin lautakunnan voimasuhteet säilyivät sisällissodan alkuun asti.⁵³

Turun elintarvelautakunta asetettiin vasta lokakuussa 1916. Sen johdossa toimi nuorsuomalainen Antti Mikkola. Kuudesta jäsenestä yksi oli SDP:n kansanedustaja Evert Eloranta, joka kuitenkin poistui Helsinkiin vuoden 1917 alussa. Paikallinen sosiaalidemokraattinen kunnallisjärjestö vaati huhtikuussa 1917, että elintarvelautakunnan jäsenistöstä piti puolet olla sosialisteja. Nähtävästi näin tapahtuikin, sillä elintarvikelain tullessa voimaan lautakunnan puheenjohtajan pesti siirtyi lautakunnasta eroavalta Mikkolalta kauppias Blombergille, mutta muihin jäseniä koskeviin muutoksiin ei ollut tarvetta. Myös Tampereella työväen lisääntynyt vaikutusvalta karkotti merkittäviä porvarillisia poliitikkoja pois elintarvelautakunnan työstä. Lautakunnan ja paikallisen työläisosuuskaupan läheisiä suhteita kuvaa se, että lain tullessa voimaan määrättiin lautakunnan varsinaisiksi leipämyymälöiksi Turun Työväen Osuuskaupan myymälät. Tällaista erikoiskohtelua eivät Tampereen työläisosuuskaupat koskaan saaneet.⁵⁴

Joukkovoiman käyttö tai sillä uhkaaminen on yhteydessä radikalisoitumiseen. Jos verrataan Tampereen ja Turun työläisiä vuonna 1917, voidaan todeta, että Turussa radikalisoituminen tapahtui nopeammin ja laajemmin turkulaisten itsensäkin hämmästykseksi.⁵⁵ Tampereella oikeastaan vasta loppusyksyllä voidaan nähdä irtautumista puolueen vakiintuneista toimintatavoista. Koska molemmissa kaupungeissa elintarviketilanne oli käytännöllisesti katsoen samanlainen, voidaan eroja löytää ehkä paikallisten johtohenkilöiden luonteenlaaduissa, keskeisten äänenkannattajalehtien toimituksista tai järjestörakenteen eroista. Joka tapauksessa elintarvikekriisi antoi radikalisoitumiselle polttoainetta.

Lähdeviitteet

- 1 Rautavirta 2010, 29–31; Jalas 2007, 19–20.
- 2 Rantatupa 1979, 25–29, 32. Mitenkään täydellistä rajahintojen yhtenäistämisen ei näytä olleen. Vielä maaliskuussa 1917 Tampereen valtuustomiehet valittivat, että viljaa ei saatu kaupunkiin, koska läänin rajahinnat olivat selvästi alemmat kuin naapurilääneissä. Mietintö Tampereella vallitsevasta elantotarvepulasta 9.3.1917. Tampereen kaupunginvaltuuston pöytäkirja 20.3.1917, 141 §, liite ”leipähuolet”. Tampereen kaupunginvaltuuston pöytäkirjat 1917, mf 9. Tampereen kaupunginarkisto (TKA).
- 3 Gatrell 2014, 90–91.
- 4 Mattila 2001, 64–69; Haapala 1995, 170; Nyström 2013, 90.
- 5 Rasila 1982, 93; Inkinen 2000, 71–74; Hentilä 1999, 101–102; Jutikkala 1979, 106–107; Kaarninen 2012, 62–64.
- 6 Suonoja 1968, 75.
- 7 Kanerva & Heinivaara 1950, 53.
- 8 Kanerva & Heinivaara 1950, 69–72.

- 9 Tampereen työväenyhdistyksen talousvaliokunnan kokouspöytäkirja 27.8.1917, 3 § (74). Ca:7 Tampereen työväenyhdistyksen taloustoimikunnan pöytäkirjat 1916–1917. Tampereen työväenyhdistyksen arkisto. TKA.
- 10 Kertomus Finlayson & Kumpp. Työväen Osuuskaupan toiminnasta 1917, 5.
- 11 Kaukovalta 1942, 17–20, 24, 30–36.
- 12 Suomen Sosialidemokraattisen Puolueen seitsemännen edustajakokouksen pöytäkirja, 105, 198 ja pöytäkirjan liitteet, 16–25.
- 13 Alusta alkaen Osuusliike Tuotannon jäsenistä merkittävä osa kuului puolueettomaan osuuskauppaväkeen. Tuotanto oli kuitenkin mukana fuusiokaavaiiluissa aina joulukuuhun 1917 asti, mutta sitten ylimääräinen osuuskuntakokous 10.12.1917 päätti hylätä osuuskunnan myynnin Osuusliike Voimalle äänin 40–34. *Aamulehti* 11.12.1917; Kanerva & Heinivaara 1950, 146–148.
- 14 OTK:n kiertokirje jäsenosuusliikkeille. Päiväty 31.12.1917. OTK:n johtokunnan pöytäkirja 28.12.1917, 3 §, liite I. OTK:n arkisto. Työväen Arkisto (TA); *Kuluttajain Lehti* 31.12.1917, 1; OTK:n hallintoneuvoston kokouspöytäkirja 18.1.1918, 5 §. OTK:n arkisto. TA.
- 15 *Kuluttajain Lehti* 1.3.1917, 2; Osuusliike Voiman johtokunnan kokouspöytäkirja 6, 25.1.1918, 53 §. Osuusliike Voiman hallinnon pöytäkirjat 1918. TA.
- 16 Pellavatehtaan Työväen Osuuskaupan hallinnon pöytäkirja 4.7.1917, 217 §, Pellavatehtaan Työväen Osuuskaupan arkisto. TA.
- 17 Jutikkala 1979, 156–160, 494.
- 18 Elintarvetoimikunnan pöytäkirja 1.6.1915. C:1 Elintarvelautakunnan pöytäkirjat. Tampereen elintarvelautakunnan arkisto. TKA.
- 19 Se, että Evä oli samaan aikaan sekä elintarvetoimikunnan vt. puheenjohtaja että järjestyskaartin rykmentinkomentaja, ei näytä herättäneen keskustelua sanomalehdissä tai valtuustossa. Tampereen kaupunginvaltuuston pöytäkirja, 18.5.1915, 198 §, liite ”paljo”. Tampereen kaupunginvaltuuston pöytäkirjat 1915, mf 8. TKA; Elintarvetoimikunnan pöytäkirja 16.6.1915. C:1 Elintarvelautakunnan pöytäkirjat. Tampereen elintarvelautakunnan arkisto. TKA; Tampereen elintarvelautakunnan toimintakertomus 1915–19, 3–4; Elintarvetoimikunnan pöytäkirja 94, 10.11.1917, 2 §. C:1 Elintarvelautakunnan pöytäkirjat. Tampereen elintarvelautakunnan arkisto. TKA.
- 20 Rantatupa 1979, 54–55, 58.
- 21 Elintarvetoimikunnan pöytäkirja 33, 25.10.1916, 1 §. C:1 Elintarvelautakunnan pöytäkirjat. Tampereen elintarvelautakunnan arkisto. TKA; *Kansan Lehti* 15.11.1916 Voin jakelu kunnallisten elintarvelautakuntien tehtäväksi.
- 22 Simonen 1955, 113; *Kansan Lehti* 7.9.1917, 2; *Kuluttajain Lehti* 1.9.1917, 2; *Kuluttajain Lehti* 17.9.1917, 4.
- 23 Elintarvetoimikunnan pöytäkirja 27.11.1916. C:1 Elintarvelautakunnan pöytäkirjat. Tampereen elintarvelautakunnan arkisto. TKA; *Tampereen*

- Osuuskauppaliike 25 vuotta*, 1925, 32; Kertomus Tampereen kaupungin elintarvelautakunnan toiminnasta vuosilta 1915–1919, 4.
- 24 Elintarvetoimikunnan pöytäkirja 64, 9.5.1917, 3 § ja pöytäkirja 66, 31.5.1917, 2 §. C:1 Elintarvelautakunnan pöytäkirjat. Tampereen elintarvikelautakunnan arkisto. TKA; Asian kiireellisyden vuoksi sos.dem. kunnallisjärjestön toimikunta valitsi työväen ehdokkaat elintarvetoimikuntaan kuulematta kunnallisjärjestön kokouksen mielipidettä. Toimenpide kuitenkin hyväksyttiin jälkikäteen. Tampereen sos.dem. kunnallisjärjestön pöytäkirjat 26.5.1917, 3 § ja 10.6.1917, 4 §. Cb:1 Kunnallisjärjestön pöytäkirjat. Tampereen sos.dem. kunnallistoimikunnan arkisto. TKA; Rantatupa 1979, 73; Piilonen 1982, 173.
- 25 Hämeen läänin kuvernöörin kirje Tampereen elintarvetoimikunnalle 16.1.1917, Ea:1 Saapuneet kirjeet. Tampereen elintarvelautakunnan arkisto. TKA.
- 26 Elintarvetoimikunnan pöytäkirja 45, 2.1.1917, 3 §, pöytäkirja 46, 18.1.1917, 6 § ja pöytäkirja 47, 18.1.1917, 8 §. C:1 Elintarvelautakunnan pöytäkirjat. Tampereen elintarvelautakunnan arkisto. TKA; Hämeen läänin kuvernöörin kirje Tampereen elintarvetoimikunnalle 22.1.1917, Ea:1 Saapuneet kirjeet. Tampereen elintarvelautakunnan arkisto. TKA; Elintarvetoimikunnan ilmoitus. *Kansan Lehti* 11.8.1917, 2; Tampereen terveydenhoitolautakunnan kirje Tampereen Elintarvetoimikunnalle 13.8.1917. Ea:1 Saapuneet kirjeet. Tampereen elintarvelautakunnan arkisto. TKA.
- 27 *Kansan Lehti* 1.3.1917, 4. Kokouksen päätösten mukainen kirje toimitettiin valtuustolle ja julkaistiin *Kansan Lehdessä* 7.3.1917, 3; Tampereen työväen elintarvetoimikunnan kirje Tampereen valtuustolle 3.3.1917. Ea:1 Saapuneet kirjeet. Tampereen elintarvelautakunnan arkisto. TKA; Elintarvetoimikunnan pöytäkirja 54, 9.3.1917, 3 §, 5 § ja pöytäkirja 55, 9.3.1917, 1 §. C:1 Elintarvelautakunnan pöytäkirjat. Tampereen elintarvelautakunnan arkisto. TKA; Tampereen valtuuston pöytäkirja 20.3.1917, 141 §, liitteenä raha-asiaain valiokunnan, rahatoimikamarin ja elintarvetoimikunnan yhteisen kokouksen pöytäkirja 9.3.1917. Tampereen kaupunginvaltuuston pöytäkirjat 1917, mf 8. TKA; *Kansan Lehti* 10.3.1917, 4.
- 28 *Kansan Lehti* 18.5.1917, 3; *Kansan Lehti* 6.6.1917, 3; Senaatin Kamaritoimituskunnan kiertokirje 6.6.1917. Ea:1 Saapuneet kirjeet. Tampereen elintarvikelautakunnan arkisto. TKA; Rantatupa 1979, 73.
- 29 Tampereen kaupungin vuosikertomus 1917, 200; Tampereen rahatoimikamarin asettaman taloustoimikunnan vuosikertomus vuodelta 1917. Teoksessa Kertomus Tampereen kaupungin kunnallishallinnosta 1918, Kertomus rahatoimikamarin toiminnasta v 1918, 100–102; *Kansan Lehti* 24.7.1917.
- 30 Nyström 2013, 159–160; Lahtinen 2016, 90.
- 31 Sen lisäksi että Tanner oli oppinut tuntemaan SOK:n kiistoissa Lavoniuksen ”tarpeeksi häikäilemättömäksi”, Lavoniuksella oli myös muita avuja: hän oli

kuntainvälisen elintarvelautakunnan puheenjohtaja ja kuului jäsenenä Helsingin muonitustoimikuntaan. Tanner 1949, 78; Rantatupa 1979, 63–64.

- 32 *Kansan Lehti* 22.9.1917, 2.
- 33 Tampereen elintarvetoimikunnan sähköinen Senaatin kamaritoimituskunnan elintarveosastolle 13.11.1917. D:1 Lähetetyt kirjeet. Tampereen elintarvelautakunnan arkisto. TKA; Suomen elintarpeiden tuontikunnan kirje Tampereen elintarvetoimikunnalle 16.11.1917. Ea:1 Saapuneet kirjeet. Tampereen elintarvelautakunnan arkisto. TKA.
- 34 Tampereen elintarvetoimikunnan kirje valtuuston valmisteluvaliokunnalle 16.11.1917. D:1 Lähetetyt kirjeet. Tampereen elintarvelautakunnan arkisto. TKA.
- 35 Elintarvetoimikunnan pöytäkirja 99, 21.12.1917, 14 §. C:2 Elintarvelautakunnan pöytäkirjat. Tampereen elintarvikelautakunnan arkisto. TKA; *Kansan Lehti* 3.1.1918, 5; Elintarvetoimikunnan keittiöjaoston pöytäkirja 9, 16.11.1917, 1 §. H:1 Keittiöjaoston pöytäkirjat. Tampereen elintarvikelautakunnan arkisto. TKA; Tampereen rahatoimikamarin kirje Tampereen elintarvetoimikunnalle 15.12.1917. Ea:1 Saapuneet kirjeet. Tampereen elintarvelautakunnan arkisto. TKA.
- 36 Elintarvetoimikunnan pöytäkirja 95, 15.11.1917, 4 §. C:1 Elintarvelautakunnan pöytäkirjat. Tampereen elintarvelautakunnan arkisto. TKA; Veto-osastoja tehdas elintarvikekomiteoiden säilyttämisen puolesta esim. Tampereen Pellavatehtaan työväen yhteisen kokouksen pöytäkirja 11.3.1918 ja Frenckellin paperitehtaan työväen kirje elintarvetoimikunnalle 11.3.1918. Ea:2 Saapuneet kirjeet. Tampereen elintarvelautakunnan arkisto. TKA.
- 37 Tampereen elintarvetoimikunnan ja -lautakunnan kokoukset 1.5.1915–31.12.1918 kokouksiin osallistuneiden poliittisen kannan mukaan eroteltuna. (Liite 1). Kestinen 2015.
- 38 Piilonen 1982, 173–190.
- 39 Tampereen sos.dem. kunnallisjärjestön pöytäkirja 9.11.1917, 4. Cb:1 Kunnallisjärjestön pöytäkirjat. Tampereen sos.dem. kunnallistoimikunnan arkisto. TKA; *Kansan Lehti* 29.11.1917, 3.
- 40 Tampereen sos.dem. kunnallisjärjestön vuosikertomus 1915. Tampereen sosiaalidemokraattisen kunnallistoimikunnan arkisto. Da:1. TKA; Pöytäkirja Tampereen työväentalolla pidetystä Tampereen kuntalaisten yleisestä kokouksesta 17.10.1915, jossa saapuvilla noin 700 henkeä. Ea:1 Saapuneet kirjeet. Tampereen elintarvelautakunnan arkisto. TKA.
- 41 Tampereen sos.dem. kunnallisjärjestön pöytäkirja 9.10.1916, 4 §. Cb:1 Kunnallisjärjestön pöytäkirjat. Tampereen sos.dem. kunnallistoimikunnan arkisto. TKA; Emmanuel Lammi, Tampereen seutu ja sen työväenliike sanoin ja kuvin, 1952 (käsikirjoitus), 354. D265. Työväenmuseumo Werstas.
- 42 *Kansan Lehti* 4.8.1917, 3, 7; *Kansan Lehti* 5.8.1917, 1; Senaatin kamaritoimituskunnan elintarveosaston kierto kirje 8.8.1917. Ea:1 Saapuneet kirjeet.

- Tampereen elintarvelautakunnan arkisto. TKA; *Kansan Lehti* 6.8.1917, 6; Tampereen Kristillisen Työväenyhdistyksen pöytäkirjanote 20.7.1917. Ea:1 Saapuneet kirjeet. Tampereen elintarvelautakunnan arkisto. TKA; Rantatupa 1979, 87–88.
- 43 Siltala 2009, 40; *Kansan Lehti* 14.8.1917, 3, 5; *Kansan Lehti* 20.8.1917, 2; *Kansan Lehti* 21.8.1917, 2; *Aamulehti* 19.8.1917, 3.
- 44 *Kansan Lehti* 2.10.1917, 3; Salkola 1985, 27.
- 45 Hämeen läänin pohj. vaalip. sos.dem. piiritoimikunnan kokouspöytäkirja 4.10.1917, 3 §. Ca:1 Piiritoimikunnan pöytäkirjat 1906–1918. Pirkanmaan sosialidemokraattisen piirin arkisto. TA.
- 46 *Kansan Lehti* 15.10.1917, 2; Tampereen sos.dem. kunnallisjärjestön pöytäkirja 14.10.1917, 3–4 §. Cb:1 Kunnallisjärjestön pöytäkirjat. Tampereen sos. dem. kunnallistoimikunnan arkisto. TKA.
- 47 *Kansan Lehti* 14.11.1917, 2; Rantatupa 1979, 109; Tanner 1949, 180; Tuominen 1957, 75–77.
- 48 Jutikkala 1979, 330; Klemetilä 1976, 71; Tampereella toimivien ammattiosastojen johtokuntien yhteiskokouksen pöytäkirja 7.12.1917, 1–2 §. Cd:1 Muut pöytäkirjat. Tampereen sos.dem. kunnallistoimikunnan arkisto. TKA; *Kansan Lehti* 10.12.1917, 2–3.
- 49 Tampereen sos.dem. kunnallisjärjestön kokouspöytäkirja 10.12.1917, 2–4 §. Cb:1 Kunnallisjärjestön pöytäkirjat. Tampereen sos.dem. kunnallistoimikunnan arkisto. TKA; *Kansan Lehti* 11.12.1917, 6; Klemetilä 1976, 71; Kanerva 1986, 253–254.
- 50 *Aamulehti* 1.1.1918, 5; *Kansan Lehti* 7.1.1918, 2; *Kuluttajain Lehti* 31.12.1917, 2; Rantatupa 1979, 113; Nyström 2013, 206.
- 51 Tampereen elintarvetoimikunnan sähkö Kansanvaltuuskunnan elintarveosastolle 25.2.1918. D2 Lähetetyt kirjeet. Tampereen elintarvetoimikunnan arkisto. TKA.
- 52 *Tampereen Osuuskauppaliike 25 vuotta*, 81; *Tarmola 1902–1952*, 155; Siipi 1963, 340–341.
- 53 Nyström 2013, 113, 158–160; Kertomus Helsingin kaupungin kunnallishallinnosta 1918, 133–134; Hentilä 2007, 29.
- 54 *Turun Sanomat* 13.6.1917, 4; Lahtinen 2016, 17, 57, 68.
- 55 Lahtinen 2016, 252–253.

Lähteet ja kirjallisuus

Arkistolähteet

Tampereen kaupunginarkisto (TKA)

Tampereen elintarvelautakunnan arkisto

C:1 Elintarvelautakunnan pöytäkirjat 1915–1917

C:2 Elintarvelautakunnan pöytäkirjat 1918–1919

D:1 Lähetetyt asiakirjat 1917–1918

D:2 Lähetetyt asiakirjat 1918

Ea:1 Saapuneet kirjeet 1917

Ea:2 Saapuneet kirjeet 1917–1918

H:1 Keittiöjaoston pöytäkirjat 10.8.1917–19.12.1917

Tampereen kaupunginvaltuuston arkisto

Tampereen kaupunginvaltuuston pöytäkirjat 1916–1918 (mikrofilmi)

Tampereen sosialidemokraattisen kunnallistoimikunnan arkisto

Cb:1 Kunnallisjärjestön pöytäkirjat 1914–1918

Cd:1 Muut pöytäkirjat

Da:1 Lähetettyjen asiakirjojen toisteet

Tampereen työväenyhdistyksen arkisto

Ca:7 Taloustoimikunnan pöytäkirjat 1916–1917

Työväen Arkisto (TA)

Keskusosuusliike OTK:n arkisto

Hallintoneuvoston pöytäkirjat 1917–1922

Osuusliike Voiman arkisto

Osuusliike Voiman hallinnon pöytäkirjat 1918

Pellavatehtaan Työväen Osuuskaupan arkisto

Hallinnon pöytäkirjat 1916–1917

Pirkanmaan sosialidemokraattisen piirin arkisto

Ca:1 Pöytäkirjat toimintavuosilta 1914–1918

Työväenmuseo Werstas

D 265

Emmanuel Lammi. *Tampereen seutu ja sen työväenliike sanoin ja kuvin*. Tampere 1952 (käsikirjoitus).

Painetut lähteet

- Kertomus Finlayson & Kump. Työväen osuuskaupan toiminnasta 1917. Tampere 1918.
- Kertomus Helsingin kaupungin kunnallishallinnosta 1918. Helsinki 1921.
- Kertomus Tampereen kaupungin elintarvelautakunnan toiminnasta vuosilta 1915–1919. Tampere 1921.
- Kertomus Tampereen kaupungin kunnallishallinnosta vuonna 1917. Tampere 1919.
- Suomen Sosialidemokraattisen Puolueen seitsemännen edustajakokouksen pöytäkirja. Helsinki 1911.

Lehdet

- Aamulehti* 1917–1918
- Kansan Lehti* 1915–1918
- Kuluttajain Lehti* 1917–1918
- Kurikka* 1918
- Turun Sanomat* 1917
- Velikulta* 1917

Kirjallisuus

- Gatrell, Peter (2014): *Russia's First World War. A Social and Economic History*. Routledge, New York.
- Haapala, Pertti (1995): *Kun yhteiskunta hajosi 1914–1920*. Painatuskeskus, Helsinki.
- Hentilä, Marjaliisa (1999): *Keikkavaaka ja kousikka. Kaupan työ ja tekijät 1800-luvulta itsepalveluaikaan*. Liikealan ammattiliitto, Helsinki.
- Hentilä, Marjaliisa (2007): *Ykkösen henki. PAM – Helsingin Kauppatyöntekijät ry sata vuotta 1907–2007*. PAM – Helsingin kauppatyöntekijät, Helsinki.
- Inkinen, Kari (2000): *Diffuusio ja fuusio. Osuuskauppainnovaation levinneisyys ja sen dynamiikka 1901–1998: alueellisesti tulostuva näkökulma suomalaisen osuuskauppatoiminnan kehitykseen ja sisällön muutokseen*. Helsinki School of Economics and Business Administration, Helsinki.
- Jalas, Aaro (2007): *Kansallinen vilja – Viljakonttorista Viljavaan 1918–2007*. Suomen Viljava, Vantaa.
- Jutikkala, Eino (1979): *Tampereen historia III – vuodesta 1905 vuoteen 1945*. Tampereen kaupunki, Tampere.

- Kaarninen, Pekka (2012): *Aatteesta kaupaksi – Osuustoimintaa Pirkanmaalla 1901–1983*. Pirkanmaan osuuskauppa, Tampere.
- Kanerva, Unto (1986): *Työväenliikkeen taivalta 100 vuotta. Tampereen työväenyhdistys 1886–1986*. Tampereen työväenyhdistys, Tampere.
- Kanerva, Unto & Heinivaara, Eero (1950): *Osuusliike Voima i.l. ja sen edeltäjät. 1900–1950*. Osuusliike Voima, Tampere.
- Kaukovalta, K. V. (1942): *Osuusliike Tuotanto r.l. 1916–1941*. Tuotanto, Tampere.
- Kestinen, Kimmo (2015): *Voima, valta ja nälkä. Tampereen elintarvetoimikunnan ja työläiskuluttajien suhde vuodesta 1915 sisällissodan puhkeamiseen*. Historian pro gradu. Tampereen yliopisto.
- Klemetilä, Aimo (1976): *Tampereen punakaarti ja sen jäsenistö*. Acta Universitatis Tamperensis ser. A vol. 72. Tampereen yliopisto, Tampere.
- Lahtinen, Rauno (2016): *Punainen Turku 1917–1918*. Sammakko, Turku.
- Mattila, Timo (2001): Halkoskandaalista öljykriisiin, vuosisata energiahistoriaa. Teoksessa Simo Laakkonen, Sari Laurila, Pekka Kansanen & Harry Schulman (toim.), *Näkökulmia Helsingin ympäristöhistoriaan. Kaupunki ja sen ympäristö 1800- ja 1900-luvulla*. Edita, Helsinki, 64–69.
- Nyström, Samu (2013): *Poikkeusajan kaupunkielämäkerta – Helsinki ja helsinkiläiset maailmansodassa 1914–1918*. Helsingin yliopisto, Helsinki.
- Piilonen, Juhani (1982): *Vallankumous kunnallishallinnossa*. Opetusministeriö, Helsinki.
- Rantatupa, Heikki (1979): *Elintarvikehuolto ja -säännöstely Suomessa vuosina 1914–1921*. Studia Historica Jyväskylänia 17. Jyväskylän yliopisto, Jyväskylä.
- Rasila, Viljo (1982): Kauppa ja rahaliike. Teoksessa Jorma Ahvenainen, Erkki Pihkala & Viljo Rasila (toim.), *Suomen taloushistoria 2*. Tammi, Helsinki, 89–113.
- Rautavirta, Kaija (2010): *Petusta pitsaan. Ruokahuollon järjestelyt kriisiaikojen Suomessa*. Helsingin yliopisto, Helsinki.
- Salkola, Marja-Leena (1985): *Työväenkaartien synty ja kehitys punakaartiksi 1917–18 ennen kansalaissotaa 2*. Opetusministeriö, Helsinki.
- Siipi, Jouko (1963): *Puoli vuosisataa Elantoa*. Elanto, Helsinki.
- Siltala, Juha (2009): *Sisällissodan psykohistoria*, Otava, Keuruu.
- Simonen, Seppo (1955): *Valio – meijerien keskuosuusliike 1905–1955*. Valio, Helsinki.
- Suonoja, Kyösti (1968): *Suomen osuuskauppaliikkeen jakautuminen*. Helsingin yliopiston osuustoimintaopin laitos, tutkimuksia n:o 3. Helsingin yliopisto, Helsinki.
- Tampereen Osuuskauppaliike 25 vuotta (1925)*. Osuusliike Voima, Tampere.

Tanner, Väinö (1949): *Kuinka se oikein tapahtui. Vuosi 1918 esivaiheeseen ja jälkiselvittelyineen*. Tammi, Helsinki.

Tarmola 1902–1952 (1952). Osuusliike Tarmola, Turku.

Tuominen, Arvo (1957): *Sirpin ja vasaran tie*. Tammi, Helsinki.